

УДК 658.14

Ніколаєнко І. В.,*аспірант Чернігівського державного інституту економіки і управління*

МЕТОДИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО РИЗИКУ

У статті, систематизуючи наведені в економічній літературі підходи, визначено основні напрями та методи регулювання ступеня ризику.

Вибір конкретного методу залежить від досвіду та можливостей суб'єкта господарювання. Але найкращим варіантом вибору напрямку оптимізації ризику є обґрунтована комбінація кількох методів.

Ключові слова: *ризик, глобалізація, методи регулювання, економічна нестабільність, підприємницький ризик, інструменти регулювання, компенсація ризику.*

Systematizing the approaches resulted in economic literature, will define basic directions and methods of adjusting of risk degree.

The choice of concrete method depends on experience and possibilities of subject of menage. But the best variant of choice of risk optimization direction is the grounded combination of a few methods

Key words: *risk, globalization, regulation methods, economic unsustainability, entrepreneur's risk, instruments of regulation, risk compensation.*

Постановка проблеми. В умовах економічної невизначеності, яка характерна для ринкового середовища, постійно виникає потреба у швидкому прийнятті науково обґрунтованих рішень щодо підвищення результативної діяльності суб'єктів господарювання. Вибір методів та інструментів регулювання ступеня підприємницького ризику є важливим етапом процесу управління. Особливо гостро постає ця проблема в умовах фінансової нестабільності, а тому тема дослідження є актуальною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти вдосконалення напрямів та методів регулювання ступеня ризику висвітлювали в своїх працях вітчизняні та зарубіжні вчені: І. Т. Балабанов, О. І. Белей, І. А. Бланк, В. В. Вітлінський, Н. М. Внукова, В. М. Гранатуров, М. В. Грачова, В. І. Грушко, Г. Г. Кірейцев, М. С. Клапків, Л. А. Лахтіонова, А. М. Літовсь-

ких, Б. М. Мізюк, В. І. Міщенко, О. І. Пилипченко, А. Ю. Харко, В. Ю. Харко, В. А. Ющенко.

Аналіз робіт вказаних авторів дає підстави констатувати, що на даний момент у вітчизняній економічній теорії та практиці недостатньо досліджені методи на напрями регулювання ступеня ризиків в підприємницькій діяльності. Тому в цій статті автор намагався систематизувати та розробити напрями і методи регулювання ступеня ризиків в умовах глобалізації економіки України.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є систематизація наведених в економічній літературі підходів щодо визначення основних напрямів та методів регулювання ступеня ризику.

Виклад основного матеріалу. Уникнення ризику є одним із найпоширеніших напрямів, який полягає в простому ухиленні від прийняття проектів, рішень, обтяжених надмірним ризиком, у відмові співпрацювати з ненадійними партнерами, постачальниками. Ухилення від ризику вважається найбільш радикальним і простим напрямом, але, застосовуючи його, підприємство не отримує прибутку, пов'язаного з ризикованістю діяльності. Дотримання політики ухилення від ризику доцільне, якщо:

- ризики значні та небезпечні;
- ухилення від одного виду ризику не тягне за собою виникнення інших ризиків, що характеризуються високим рівнем;
- рівень ризику набагато вищий рівня можливої дохідності господарської операції;
- втрати від прояву ризику надвисокі, і підприємство не в змозі їх відшкодувати.

Таблиця 1.

Напрями та методи впливу на ступінь ризику господарювання

Напрямок впливу	Методи регулювання ступеня ризику
Уникнення ризику	– відмова від ненадійних партнерів, постачальників; – відмова від прийняття ризикованих проектів, рішень
Компенсація ризику	– стратегічне планування діяльності; – прогнозування зовнішньої економічної ситуації; – моніторинг соціально-економічного та правового середовища; – активний цілеспрямований маркетинг

Збереження ризику	– відмова від будь-яких дій, спрямованих на компенсацію збитку (без фінансування);
	– створення спеціальних резервних фондів у натуральній або грошовій формі (фондів самострахування або фондів ризику); – залучення зовнішніх джерел (отримання кредитів та позик, державних дотацій для компенсації збитків та відновлення виробництва)
Передача ризику	– страхування; – передача ризиків через укладання договорів факторингу, поручительства; – передача ризику через укладання біржових угод (хеджування)
Зниження ризику	– диверсифікація; – здобуття додаткової інформації; – лімітування

Компенсація ризику – це ще один напрям, який належить до превентивних засобів управління та характеризується трудомісткістю й численними аналітичними дослідженнями. До найбільш ефективних методів цієї групи належить використання в діяльності підприємства стратегічного планування, завдяки чому можна ліквідувати певну частину невизначеності, передбачити появу вузьких місць у виробничому циклі та завчасно ідентифікувати види ризиків, специфічних для цього підприємства. Прогнозування зовнішньої економічної ситуації охоплює: періодичну розробку сценаріїв розвитку та оцінку майбутнього стану середовища господарювання для підприємства; прогнозування поведінки можливих партнерів та дій конкурентів; зміни в секторах та сегментах ринку; прогнозування в межах регіону та всієї країни. Збереження ризику передбачає здійснення таких заходів:

- відмову від будь-яких дій, спрямованих на компенсацію збитку (без фінансування);

- створення спеціальних резервних фондів у натуральній або грошовій формі (фондів самострахування або фондів ризику) безпосередньо на підприємстві для оперативного подолання тимчасових ускладнень фінансово-комерційної діяльності, здійснення компенсації збитків за настання несприятливих кліматичних і погодних умов, покриття кредиторської заборгованості, витрат із ліквідації суб'єкта господарювання;

- отримання кредитів і позик, державних дотацій для компенсації збитків та відновлення виробництва.

Таким чином, за прийняття ризику основне завдання для підприємства – пошук необхідних ресурсів для покриття можливих утрат. Під час вибору кредитування підприємство може зіткнутися з недоступністю кредитів і високими процентними виплатами. Основною проблемою під час створення резервів на покриття непередбачених втрат є оцінка можливих наслідків ризику. Для визначення останніх можуть бути використані викладені вище методи якісного та кількісного аналізу.

Передача ризику має на меті передачу відповідальності за нього третім особам за збереження наявного рівня ризику. Цей напрям включає такі методи: страхування; передача ризиків через укладання договорів факторингу, поручительства; передача ризику через укладання біржових угод (хеджування).

Страхування – передача ризику страховій компанії за певну плату. Страхування передбачає зобов'язання страхувальника щодо страхових виплат у розмірі повної або часткової компенсації втрат прибутків суб'єкта господарювання, на користь якого укладена угода, у випадку виникнення за такими напрямками, як: зупинка виробництва чи скорочення його обсягів, банкрутство, невиконання договірних зобов'язань контрагентом, судові витрати. У страхування є й обмеження: ціна страхування може не влаштовувати клієнта страхової компанії; застрахувати можна далеко не всі ризики.

Ризики, придатні для страхування, мають відповідати таким характеристикам: ризик носить випадковий характер, він суб'єктивний, чистий, а не спекулятивний; поява страхового випадку – невідома, не пов'язана з діями страхувальника чи іншої зацікавленої особи; наслідки ризику – об'єктивно вимірні та мають грошове вираження; страхова подія не носить катастрофічного характеру, страховий захист не суперечить суспільним інтересам. Але ці критерії можуть змінюватися відповідно до потреб споживача страхових послуг. За кордоном, залежно від специфіки діяльності підприємства, страхують ризик не тільки прямої, але й непрямой шкоди, а саме: ризик помилки працівника підприємства, ризик шахрайства, ризик збитків від хвороби чи смерті керівника, провідного спеціаліста фірми, ризик розголосу комерційної таємниці. В Україні страхування подібних ризиків поки що не розвинене. Суб'єкт господарювання повинен добре орієнтуватися на страховому ринку, вибираючи найбільш відповідні для конкретної угоди умови страхування, про які домовляються в договорі страхування.

Фінансування ризику, оскільки воно передбачає вкладення коштів, вимагає оцінки ефективності його застосування. Ана-

ліз економічної ефективності страхування та самострахування за методом Хаустона відповідає на дуже цікаве для ОІР запитання: яка ціна за страхування варта того, щоб погодитися застрахувати свій ризик, а в якому випадку краще покластися на власні страхові фонди. Сутність методу Хаустона полягає в оцінці впливу різних способів управління ризиком на "вартість підприємства", що визначається через вартість його вільних активів (різницю між величиною всіх його активів і зобов'язань). Рішення щодо страхування чи самострахування ризику змінюють вартість підприємства, оскільки витрати на ці заходи зменшують кошти чи активи, котрі організація могла б скерувати на інвестиції та отримати прибуток. У розглянутій моделі передбачається, що обидва фінансових механізми однаковою мірою покривають розглянутий ризик, тобто забезпечують однаковий рівень компенсації майбутніх збитків.

Під час страхування підприємство сплачує на початку фінансового періоду страхову премію та гарантує собі компенсацію збитків у майбутньому. Вартість підприємства наприкінці фінансового періоду у разі здійснення страхування виразимо такою формулою:

$$S_1 = S - P + r(S - P), \quad (1.1)$$

де S_1 – вартість підприємства в кінці фінансового періоду у випадку страхування; S – вартість підприємства на початку фінансового періоду; P – розмір страхової премії; r – середня рентабельність працюючих активів.

За самострахування підприємство цілком зберігає власний ризик і формує спеціальний резервний фонд – фонд ризику. Вплив на величину власних активів повністю збереженого ризику можна оцінити такою формулою:

$$S_R = S - L + r(S - L - F) + i, \quad (1.2)$$

де S_R – вартість підприємства в кінці фінансового періоду за цілком збереженого ризику; L – очікувані втрати від розглянутих ризиків (прямі збитки); F – величина резервного фонду ризику; i – середня рентабельність активів фонду ризику.

Порівняння значень S_1 і S_R дає підстави стверджувати про порівняльну економічну ефективність страхування та самострахування. Для більшої точності розрахунків необхідно враховувати дисконтування грошових потоків, тобто приведення їхньої вартості до даного моменту на підставі обраної процентної ставки, внаслідок розподілу збитків у часі, затримок у виплаті страхового відшкодування, пов'язаних з оформленням і висуненням претензій, і наявності інфляції.

Отже визначимо умову ефективності страхування на підприємстві для захисту від ризиків. Оскільки вартість підприємства в кінці фінансового періоду в разі страхування має бути вищою, цю умову можна записати так:

$$S_t > S_{R^*} \quad (1.3)$$

Підставляючи в нерівність (1.3) вирази (1.1) і (1.2) та зробивши деякі перетворення, отримаємо вираз:

$$P < L_{\text{середн}} + F \frac{r-i}{1+r}, \quad (1.4)$$

де P – страхова премія; $L_{\text{середн}}$ – приведені середні очікувані збитки; F – розмір фонду ризику у випадку здійснення самострахування; r – середня прибутковість на працюючі активи; i – середня прибутковість на активи фонду ризику.

З нерівності (1.4) можна визначити максимально припустимий розмір страхової премії, якщо зробити певні припущення про величини, що включаються в нього. Для коректності розрахунку у формулі (1.4) необхідно використовувати значення прогнозованих збитків $L_{\text{середн}}$, приведені до початку фінансового періоду. Реальні збитки розподілені по періоду спостереження, і ті з них, які відбулися раніше за часом, сильніше впливають на зміну вартості підприємства. У цьому випадку для коригування величини $L_{\text{середн}}$ можна знову ж застосувати стандартні процедури дисконтування фінансових потоків.

Розмір фонду ризику визначається відповідно до суб'єктивного сприйняття ризику ОПР. Для оцінювання цього чинника в моделі послуговуються вже згадуваним раніше поняттям максимального прийняттого рівня збитку $L_{\text{середн}}$. Логічно було б встановити розмір фонду ризику рівним величині максимально прийняттого збитку:

$$F = L_{\text{max}}, \quad (1.5)$$

Остаточний варіант умови економічної ефективності використання страхування для покриття ризиків підприємства виражається такою формулою:

$$L_{\text{середн}} < L_{\text{max}} \frac{r-i}{1+r}, \quad (1.6)$$

Нерівність (1.6) визначає максимально прийнятний для страхувальника розмір страхової премії, виходячи з внутрішніх властивостей страхованих ризиків, що описуються в моделі параметрами $L_{\text{середн}}$ і L_{max} . Ці параметри можуть бути визначені на основі статистичних даних. У разі їх відсутності як наближені значення $L_{\text{середн}}$ і L_{max} можна використовувати доступні дані щодо інших підприємств аналогічного профілю або взяти значення максимального та середньорічного збитку від

розглянутих ризиків за досить тривалий період часу (у приведених до рівня розрахункового року сумах), скоригованих на коефіцієнт, визначений експертним шляхом.

Таким чином, чим більший розмір фонду ризику, що формується підприємством, тим менш ефективним є самострахування. Ефективність самострахування падає зі збільшенням прибутковості підприємства та зростає зі збільшенням прибутковості ліквідних високо надійних інвестицій. Це положення має очевидний економічний зміст: зі збільшенням прибутковості своєї діяльності підприємству вигідніше вкладати кошти у виробництво, ніж використовувати їх на створення фонду ризику. З іншого боку, зростання прибутковості цінних паперів підвищує привабливість вкладення в них тимчасово вільних коштів з фонду ризику.

Основний спосіб передачі ризику полягає в укладанні угод – будівельних контрактів, оренди, контрактів на зберігання та перевезення вантажів, контрактів продажу, обслуговування, постачання, договори факторингу, біржові угоди. Під час передачі ризику до тексту документів вносяться спеціальні умови, що зменшують власну відповідальність у випадку настання непередбачених випадків чи тих, які передають ризик контрагенту [2, с. 123-234].

Хеджування є відносно новим, але достатньо результативним напрямом регулювання ризику. Воно передбачає страхування від ризику ціни товару, яка не вигідна для продавця чи покупця, через створення зустрічних валютних, комерційних, кредитних вимог. Відокремлюють хеджування з використанням опціонів, ф'ючерсних контрактів, використанням операцій "своп". Принцип механізму хеджування з використанням ф'ючерсних контрактів полягає в тому, що коли той чи інший суб'єкт економіки зазнає фінансових утрат унаслідок зміни цін до моменту поставки як продавець валюти, реального активу чи ЦП, то він виграє у тих самих розмірах і як покупець ф'ючерсних контрактів на таку саму кількість валюти, реального активу, ЦП чи навпаки [6, с. 24-32]. Цей напрям регулювання ризику використовується для здійснення операцій з великим обігом товарних і грошових ресурсів. Опціони дають змогу обмежити величину втрат, оскільки в основі цієї форми хеджування лежить угода з премією (опціоном), що виплачується за право (але не зобов'язання) продати чи купити протягом передбаченого опціоном строку певний актив у певній кількості за раніше обумовленою ціною. В основі операції "своп" лежить обмін (купівля-продаж) відповідними фінансовими активами

чи фінансовими зобов'язаннями для поліпшення їхньої структури та зниження можливих утрат.

Методи зниження ступеня ризику спрямовані на скорочення ймовірності та обсягу непередбачених утрат. Найпоширенішим серед сукупності цих методів є диверсифікація – процес розподілу інвестованих коштів між різними об'єктами вкладення, безпосередньо не пов'язаними між собою. Існує багато різновидів диверсифікацій. Так, Г. Клейнер [3, с. 123-156] розрізняє:

- диверсифікацію діяльності (збільшення кількості придатних до використання технологій, розширення асортименту продукції чи спектра послуг, орієнтація на різні соціальні групи споживачів, на підприємства різних регіонів);
- диверсифікацію ринків збуту (діяльність одночасно на кількох ринках збуту, розподіл поставок між значною кількістю споживачів);
- диверсифікація закупівлі сировини та матеріалів (взаємодія з великою кількістю постачальників).

Розрізняють виробничу (збільшення асортименту продукції (послуг)) та фінансову (купівля частки, акцій чи інших цінних паперів підприємств; придбання цінних паперів або частки у фінансових інститутах (банках, інвестиційних фондах), відкриття в них депозитних рахунків) види диверсифікацій [5, с. 112-134]. При цьому виробнича може відбуватися за одним із таких напрямів: однорідна диверсифікація (виробництво продукції, аналогічної тій, що випускається, за винятком деяких незначних параметрів); відносно-однорідна (однорідність техніко-технологічних ознак виробництва продукції, ідентичність споживчої вартості товарів); умовно-однорідна (відсутність спільних техніко-технологічних характеристик, відносна ідентичність споживчої вартості); різнорідна (повна або майже повна відсутність будь-яких зв'язків між базовим і новим продуктами) диверсифікації. Метод диверсифікації дає змогу знизити виробничі, комерційні та інвестиційні ризики. Наприклад, зниження інвестиційних ризиків відбувається через формування оптимального портфеля цінних паперів. На жаль, за допомогою диверсифікації не можливо зменшити системні ризики, зумовлені станом економіки та пов'язані з такими чинниками, як: зміна банківської ставки, грошової політики тощо, передбачення кризи. Іншим методом зниження ризику є здобуття додаткової інформації. Адже від повноти та достовірності інформації залежить точність прогнозування майбутніх результатів, ступінь ризикованості рішень, що приймаються. Інфор-

мація являє собою дуже цінний товар, вартість якого розраховується як різниця між очікуваною вартістю придбання певного товару або вкладення капіталу, коли наявна повна інформація, та вартістю, коли інформація неповна. Лімітування – це встановлення ліміту, тобто граничних сум витрат, обсягів продажу, кредитів. Суб'єктами господарювання цей метод застосовується у випадку продажу товарів у кредит, надання позик, визначення сум вкладення капіталу тощо.

Маючи на меті оптимізацію рівня господарського ризику, підприємство повинно використовувати й інші можливі внутрішньо фірмові джерела його зниження, а саме:

- перевірку партнерів по бізнесу та умов укладання угод (характер позичальника, фінансові можливості, майно, загальні умови економічної кон'юнктури);

- організацію захисту комерційної таємниці на підприємстві через введення конкретного порядку роботи з інформацією та доступу до неї;

- створення спільних підприємств; придбання фірм, компаній із добре налагодженою системою впровадження нових технологій чи іншими перевагами;

- удосконалення управління оборотними коштами підприємства; резервування грошових коштів, виробничих потужностей, готової продукції; перепланування продукції чи структури організації;

- залучення зовнішніх конкурентів-експертів із вузькою спеціалізацією тільки в тій галузі, де найбільш можливий ризик;

- максимальне використання минулого досвіду, позитивної практики, суджень й інтуїції для обґрунтування ймовірності настання подій;

- використання венчурного ризикового капіталу.

Існування різноманітних напрямів та методів регулювання ступеня ризику ставить підприємця перед проблемою вибору найбільш прийнятної в певній ситуації заходу. Вчені вважають, що за даних умов доцільним є проектування модуля "ймовірність виникнення втрат / рівень збитків" за обраною підприємцем градацією на підставі власних досліджень та експертних оцінок [1, с. 46-123]. Сутність методичного підходу визначення оптимального способу нейтралізації ступеня ризику відображено в табл. 2.

За часом здійснення сукупність заходів впливу на ступінь ризику можна розділити на: ті, що передують несприятливій події, плануються та здійснюються завчасно (страхування, самострахування, диверсифікація, попереджувальні організацій-

но-технічні, юридичні, договірні заходи тощо); ті, що настають слідом за несприятливою подією (позички, кредити, дотації тощо).

Таблиця 2.
Модуль "Імовірність виникнення втрат/рівень збитків" для пошуку рішення щодо оптимізації ступеня ризику

Рівень збитків, гр. од.	Імовірність виникнення втрат					
	Близька до нуля	Низька	Невелика	Середня	Велика	Близька до одиниці
Незначні (від 0 до А)	Прийняття ризику				Прийняття ризику чи створення резерву (запасу)	
Малі (від А до В)	Створення резерву (запасу)					
Помірквані (від В до С)	Створення резерву (запасу)	Зовнішнє страхування чи (і) розподіл ризику		Уникнення ризику		
Середні (від С до D)	Зовнішнє страхування чи розподіл ризику			Уникнення ризику		
Великі (від D до E)	Зовнішнє страхування чи розподіл ризику			Уникнення ризику		
Катастрофічні (більше E)	Зовнішнє страхування чи (і) розподіл ризику	Уникнення ризику				

Висновки. Реалізація розглянутих вище методів передбачає певні витрати, які можуть істотно різнитися за своїм рівнем. Проблема управління ризиками полягає у визначенні та впровадженні в практику "оптимальних" (раціональних) методів, завдяки яким буде зменшено сукупні витрати об'єкта або отримано максимально можливу в такій ситуації вигоду [4, с. 111-234].

Вибір конкретного методу залежить від досвіду та можливостей суб'єкта господарювання. Але найкращим варіантом вибору напряму оптимізації ризику є обґрунтована комбінація кількох методів.

Вибір методів та інструментів регулювання ступеня підпри-

ємницького ризику є важливим етапом процесу управління. Основними напрямками впливу та методами регулювання ступеня ризику виступають: уникнення ризику (відмова від ненадійних партнерів, постачальників; відмова від прийняття ризикованих проектів, рішень); компенсація ризику (стратегічне планування діяльності; прогнозування зовнішньої економічної ситуації; моніторинг соціально-економічного та правового середовища; активний цілеспрямований маркетинг); збереження ризику (відмова від будь-яких дій, спрямованих на компенсацію збитку (без фінансування); створення спеціальних резервних фондів у натуральній або грошовій формі (фондів самотрашування або фондів ризику); залучення зовнішніх джерел (отримання кредитів та позик, державних дотацій для компенсації збитків та відновлення виробництва); передача ризику (страхування; передача ризиків через укладання договорів факторингу, поручительства; передача ризику через укладання біржових угод (хеджування)); зниження ризику (диверсифікація; здобуття додаткової інформації; лімітування).

Література

1. Вітлінський В. В., Наконечний С. І. Ризик у менеджменті. – К.: ТОВ "Борисфен-М", 1996. – 336 с.
2. Дуброва О. С. Сучасний погляд на ризик-менеджмент як важливу складову системи управління підприємством // Стратегія економічного розвитку України: Наук. зб. – Вип. 1(8) / Голов. ред. О. П. Степанов. – К.: КНЕУ, 2002. – 542 с.
3. Клейнер Г. Б. и др. Предприятия в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность / Под общ. ред. С. А. Панова. – М.: ОАО Изд-во "Экономикс", 1997. – 288 с.
4. Тихомиров Н. П., Потравный И. М., Тихомирова Т. М. Методы анализа и управления эколого-экономическими рисками: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ, ДАНА, 2003. – 350 с.
5. Устенко О. Л. Предпринимательские риски: основы теории, методология оценки и управление. – К.: "Всеуито", 1996. – 146 с.
6. Филлин С., Брук М. Преодоление рискозависимости // РИСК. – 2002. – № 2. – С. 24-32.